

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕРІВНОСТЕЙ У КОНЦЕПЦІЯХ Ф. БРОДЕЛЯ, І. ВАЛЛЕРСТАЙНА ТА А.Г. ФРАНКА

THEORETICAL BASIS OF THE RESEARCH OF INEQUALITIES IN THE CONCEPTS OF F. BRAUDEL, I. WALLERSTEIN AND A. G. FRANK

УДК 316.344.3

Чікішев Н.Д.

магістрант другого року навчання
соціологічного факультету
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається проблема нерівностей в умовах глобалізації крізь призму підходів світ-системного аналізу. Розглянуто основні теоретичні обґрунтування «нерівномірного» розвитку територій. Проведено порівняльний аналіз концепцій.

Ключові слова: нерівність, неолібералізм, глобалізація, світ-система, наздоганяючий розвиток.

В статье рассматривается проблема неравенств в условиях глобализации сквозь призму подходов мир-системного анализа. Рассмотрены основные теоретические обоснования «неравномерного» развития

территорий. Проведен сравнительный анализ концепций.

Ключевые слова: неравенство, глобализация, мир-система, догоняющее развитие.

The article deals with the problem of inequalities in the context of globalization through the prism of the approaches of the world-system analysis. The main theoretical basis for the "unequal" development of the territories is considered. Also the comparative analysis was done.

Key words: inequality, neoliberalism, globalization, world-system approach, catch-up development.

Постановка проблеми. У сучасній соціології проблеми дослідження нерівностей та їх різних форм є важливою частиною комплексу основних загальносоціологічних питань. Що стосується безпосередньо дослідження нерівностей в умовах глобалізації, то основна проблемна ситуація полягає у спробах натуралізації нерівностей, розгляду їх виключно як результату непродуктивної внутрішньої політики держав, а також розгляді взаємодії із високорозвиненими країнами як головного механізму подолання кризи розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням нерівностей в умовах глобалізації займалися у різні часи і у рамках різних підходів такі вчені, як З. Бауман, У. Бек, М. Буравой та ін. Серед вітчизняних авторів А.А. Фісун, А.С. Голяков, П.В. Кутуєв. Дослідження крізь призму світ-системного підходу набуло нової актуальності через все більш помітне розмивання державних суверенітетів та посилення впливу недержавних акторів (зокрема транснаціональних корпорацій.)

Постановка завдання. Мета статті полягає у всебічному розгляді теоретичних засад світ-системного аналізу нижчезазначених авторів та виділенні переваг та недоліків кожного з підходів із т.з. дослідження проблем нерівності у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Фернан Бродель – представник неомарксистського напрямку теоретизування. Його теорія стала відправною точкою для багатьох класиків світ-системного аналізу (у тому числі І. Валерстайна, А.Г. Франка). Головною відмінністю його теорії від теорії К. Маркса є перенесення фокусу досліджень нерівностей з виробничих відносин буржуазії і пролетаріату на передумови нерівномірного розвитку територій.

У своїх дослідженнях автор застосовує міждисциплінарний підхід, використовуючи напрацювання соціології, політології, демографії та ін. гуманітарних дисциплін [1, с. 400]. Базове поняття теорії автора – «світ-економіка», яка є основою функціонування і розвитку капіталізму. Згідно з визначенням Броделя, «світ-економіка» – цілісне, самостійне територіальне утворення, що характеризується економічною єдністю» [2]. Саме тому нами раніше було використано більш широке поняття «територія», а не «державна», тому що «світ-економіки» можуть охоплювати кілька держав. При цьому «світ-економіка» політично децентралізована, ключовий аспект централізації – економічний (товарообмін, рух капіталу, розподіл праці) [2, с. 104-105]. У кожному «світі-економіці» присутня центральна держава або місто (центрів може бути у рамках однієї системи одночасно кілька), від якого концентрично розходяться зони за спаданням рівня їх соціально-економічного розвитку і віддаленості від центру: «середина зона», «проміжна зона» і підпорядкована периферійна зона [3, с. 400]. У рамках однієї системи одночасно можуть співіснувати різні суспільно-історичні формації (капіталізм, феодалізм, рабовласництво). Тобто автор відходить від традиційної послідовної схеми «рабовласницький лад – феодалізм – капіталістичний» на користь паралельної, підкреслюючи взаємозумовленість співіснування цих формацій [4, с. 98]. Це можна пояснити тим, що сама логіка устрою «світу-економіки» спирається на наявність нерівності між зонами і можливість експлуатації периферії. Як уже було зазначено раніше, світу-економіці властива асиметрія у розвитку його зон, вона обумовлена

осьовим поділом праці у напрямку від серединної зони до периферійної (дана схема поділу праці була перейнята на етапі спільної роботи з Е. Валлерстайн) [3, с. 107]. «У великій периферії, яка у такій схемі поділу праці, виявляється не учасницею, а підпорядкованою і залежною територією життя людей нагадує Чистилище або навіть Ад» [5, с. 86-88]. Культивування безробіття і інфляції на периферії життєво необхідно капіталізму – це сприяє його централізації (а, отже, спрощує монополізацію) [4, с. 121; 5, с. 646-648; 6, с. 290-292]. Поділ праці у рамках системи, засноване на концентричному зонування, є властивістю будь-якої світ-економіки, а не виключно капіталістичної. Відмінною ж особливістю світ-економіки на капіталістичному етапі є наявність напівпериферії. Всупереч поширеній тенденції, у концепції Ф. Броделя вільний ринок і капіталізм не тільки не ототожнюються, але протиставляються. Автор пояснює це через концепт «протирина», породженням якого і є капіталізм. Дане поняття автор визначає як прагнення позбутися правил традиційного ринку [4, с. 55-56]. Конкретно це проявляється у прагненні капіталістичної системи до монополізації. (Тут ми можемо простежити певну схожість з «імперіалізмом» В.І. Леніна, з тією різницею, що у Броделя капіталізм вже спочатку є монополістичним [4, с. 121; 7, с. 253]). В умовах монополії стає можливим нав'язування периферії нееквівалентного обміну (експлуатація) та отримання надприбутку [8, с. 12]. Відбувається це через монополізацію галузей, які потребують висококваліфікованої робочої сили, високої оплати праці і великих капіталовкладень. Завдяки цьому представники «серединних» територій можуть зберігати статус-кво, створюючи умови, як пише Бродель, «скляного ковпака», який перешкоджає проникненню нових акторів з периферії і продукує соціальну нерівність [9, с. 127-128]. Створюючи «ковпак», капіталізм при цьому сам потребує постійної експансії у зовнішнє середовище і посилення впливу на державу. Взаємодія держави і капіталізму у теорії Броделя діалектична: держава може як виконувати функції нагляду за монополізацією і контролю, так і виступати їх гарантом. Головна особливість капіталізму, на думку автора, у тому, що у своєму прагненні до нескінченного накопичення він не може залишатися у межах держави і набуває транснаціональних масштабів, постійно вдосконалюючи форми впливу згідно з кон'юктурою і обставинами, не змінюючи при цьому своєї суті [4, с. 121; 5, с. 646-648; 6, с. 290-292]. Капіталізм здатний постійно мімікрувати. Як стверджує автор, капіталізм – хамелеон, який може змінити колір, але все одно залишиться хамелеоном» [10, с. 115].

І. Валерстайн – засновник «класичного» напрямку світ-системного аналізу. Багато у чому він солідаризується у поглядах з раніше розглянутим Ф. Броделем, однак, по ряду питань є принципові відмінності. У концепції «суспільство» замінено поняттям «історична система». За масштабом автор розділяє історичні системи на міні-системи і світ-системи. «Міні-системи» утворені на основі спорідненості, культурної спільності, взаємин обміну. «Світ-імперії» – централізовані політичні структури авторитарного типу, що використовують позаекономічний примус для перерозподілу ресурсів. «Світ-імперія» включає державу-гегемон (метрополію) і залежну периферію. «Світ-економіки» – політично децентралізовані структури і спільноти, залучені у відносинах виробництва і нееквівалентного обміну на основі осьового розподілу праці. «Світ-економіки» не прив'язані до державних кордонів і складаються з різних територіальних утворень. Наукову цінність для аналізу, на думку автора, представляють тільки світ-системи, тому що «міні-системи» властиві примітивним доаграрним суспільствам.

Далі ми можемо побачити формальну схожість з концепцією Ф. Броделя, але змістовне поняття «світів-економік» в авторів відрізняються: якщо у концепції Ф. Броделя може існувати кілька «світів-економік» або «світ-економіка» з декількома центрами, то І. Валерстайн говорить про існування у сучасності лише одного «світу-економіки» – європейського капіталістичного «світу-економіки», який зародився у XVI ст. За схожою з концепцією Броделя схемою «світ-системи» І. Валерстайна діляться на зони «ядра», «напівпериферії» і «периферії». «Ядро» монополізує важливі і високотехнологічні галузі виробництва, перерозподіляє ресурси всередині системи і здійснює контроль над сферою ідеології.

Для опису ідеологічної складової історичної системи І. Валерстайн застосовує концепт «геокультури». «Небезпечні класи» стало можливим «приручити» завдяки геокультурі капіталістичної світ-економіки, заснованої на лібералізмі, проголосивши орієнтир на побудову «держави добробуту» [11, с. 6]. Однак даний ідеологічний конструкт був самоспростований, тому що побудова егалітарної світ-системи неможлива в умовах капіталістичного «світу-економіки».

Між «ядром» і «периферією» встановлені взаємини нерівноцінного обміну (експлуатації), що обумовлює низький рівень соціально-економічного розвитку та домінування переважно добувної сировинної промисловості і низькотехнологічного виробництва. Однак, без занепаду периферії неможливо процвітання «ядра», що змушує його робити кроки для підтримки статусу-кво різними способами

(економічними, військовими, ідеологічними). Проміжне становище на цій осі поділу праці займає «напівпериферія», куди можуть потрапити як вихідці з «ядра», що втратили гегемонію, так і з периферії. Основною відмінністю напівпериферії є відсутність монопольної переваги, як в ядра, що забезпечує підтримку умов нерівноцінного обміну при взаємодіях з «ядром». Найчастіше «напівпериферія» зайнята в індустріальному виробництві, а високотехнологічну продукцію отримує у ході обміну з ядром. Це обумовлено не тільки і не стільки відсутністю виробничих можливостей у «напівпериферії», скільки охороною «ядром» своєї монополії у цих галузях. Крім цього, функція «напівпериферії» полягає у виконанні ролі «буферної зони» між «ядром» і «периферією» для згладжування соціальних суперечностей, породжених нерівністю [12].

А.Г. Франк представляє напрямок «теорії залежності» (і його авторської теорії «розвитку нерозвиненості»). Автор здійснює новий поворот у вивченні нерівностей у рамках світ-системного аналізу, перейшовши від дослідження відносин нерівноцінного обміну до дослідження нерозвиненості регіонів. Автор стверджує, що наявність як розвинених капіталістичних країн Європи та Північної Америки, так і відсталих периферійних є наслідком історичного розвитку капіталістичних відносин. Базовим поняттям концепції є «світова система». За змістом це поняття прямо протилежно валерстайнівській світ-системі. Автор наполягає на існуванні однієї єдиної «світової системи» протягом останніх 5 тисяч років (з одним застереженням, що до відкриття Америки вона представляла окрему систему, але після це розходження було ліквідовано) [13, с. 12]. Взаємовідносини нерівності автор пояснює через дихотомії «метрополія / сателіт» та «експропріація / привласнення».

Напрямок «розвитку нерозвиненості» виник у період вивчення автором специфіки розвитку країн Латинської Америки (на прикладі Бразилії та Чилі). Залежність у даному випадку полягає у тому, що передумовою економічного розвитку «метрополій» в умовах єдиної «світової системи» є занепад економік «сателітів», тому що відбувається «привласнення» надлишків виробництва «метрополією», тобто розвиток капіталістичної системи засновано на культивуванні нерозвиненості в окремих регіонах. Цією тезою А.Г. Франк вступає у полеміку з авторами теорій модернізації, «сателіти» ніколи не наблизяться за рівнем розвитку до «метрополій», як би вони не прагнули, тому що при збереженні статусу-кво (експропріації) вони не здатні навіть ефективно освоїти власні ресурси, у той час як «метрополії» постійно нарощують капітал. Навпаки ж, він стверджує, що чим слабкіше зв'язок сателіта з метрополією і чим більше він ізольований, тим вище його шанси на розвиток.

Як приклад він наводить кейси вимушеної ізоляції країн Латинської Америки у період військових криз і / або занепаду метрополій, коли стався сплеск визвольних рухів, або ж була здійснена автономна індустріалізація [14]. Автор наполягає, що протягом всієї історії змінювалися тільки способи отримання додаткової вартості, експансіоністсько-монополістична сутність ж залишилася незмінною.

Висновки. Світ-системні концепції спростовують неоліберальні політкоректні формулювання щодо країн «наздоганяючого розвитку», які мають високий евристичний потенціал і для аналізу нерівностей. Підсумовуючи, можна сказати, що підходи вивчення нерівностей у рамках світ-системного аналізу трансформувалися разом з розширенням дослідницького апарату підходу і появою нових теорій. Підходи Ф. Броделя і І. Валлерстайна є більш європоцентричними на відміну від підходу А.Г. Франка, що є свого роду обмеженням перших двох концепцій. Наступною значущою відмінністю є те, що Ф. Бродель постулює паралельне існування капіталістичних і некапіталістичних «світ-економік» і другі є запорукою існування перших. І. Валерстайн ж говорить виключно про існування сучасної світ-системи, і заперечує паралельне існування капіталістичних і некапіталістичних форм. Підхід А.Г. Франка з трьох є найбільш масштабним за охопленням, тому що він, по-перше, говорить про відсутність прямого зв'язку між пристроєм світової системи і розвитком капіталізму, по-друге, аналізує специфіку нерівностей, не прив'язуючись виключно до розвитку Європейського, Американського капіталізму.

У цілому, за результатами вивчення підходів вищезазначених авторів можна резюмувати, що капіталізм, по мірі поширення по світ-системі трансформує суспільства, вибудовує ієрархію, породжує нерівності, створює власний репресивний апарат. Це відображено у концептах осьового поділу праці розглянутих авторів. У свою чергу осьовий поділ праці зумовлює положення території в ієрархії на тривалий час.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV – XVIII ст. Москва: Прогрес, 1988. 634 с. (Ігри обміну; т. 2).
2. Дергачов В.А. Гео економічний словник-довідник. Одеса: Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2004. 177 с.
3. Петров О.В. Економічна соціологія і соціальна історія Фернана Броделя. СПб: Астеріон, 2004. 213 с.
4. Бродель Ф. Динаміка капіталізму. Смоленськ: Поліграма, 1993. 128 с.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка та капіталізм, XV – XVIII ст. Москва: Прогрес, 1992. 678 с. (Час миру; т. 3).

6. Розов Н.С. Філософі та теорія історії. Москва, 2002. 656 с.
7. Ленін В.І. Твори. 1953. 290 с. (Імперіалізм як найвища стадія капіталізму; т. 22).
8. Хакімов Г.А. Соціально-філософський аналіз світ-системного підходу до динаміки капіталізму: автореф. дис. ... канд. філос. наук «Соціальна філософія». Москва, 2009. 188 с.
9. Wallerstein I. Patterns of Developments of the Modern World-System, Research proposal. Review. 1977. Vol. I. № 2.
10. Arrighi G. Braudel, Capitalism and the new Economic Sociology. 2001. 107 с.
11. Валерстайн І. Після лібералізму. Москва: УРСС, 2003. 256 с.
12. Завалько Г.А. Виникнення, розвиток і стан світ-системного підходу. 1998. 140 с. (Суспільні науки та сучасність; вип. 2).
13. Франк А. Розвиток нерозвиненості. URL: <http://www.left.ru/2005/9/frank126.phtml>.
14. Франк А. Формаційні переходи та міфологеми способів виробництва. 1992. 31 с. (Восток; вип. 2).